

under Direction of Edward II / G. Dodd and A. Musson // *The Reign of Edward II: New Perspective*. York, 2006. 234 p. 39. Tebbit A. *Royal Patronage and Political Alligiance: The Household Knights of Edward II, 1314-1321* / M. Prestwich // TCE. 2003. Vol. 10. P. 197–209. 40. *The Siege of Carlaverock*. / [Ed. by H. Nicolas]. London: J.B. Nichols, 1828. 424 p. 41. Tout T. F. *Chapters in the Administrative History of Medieval England*: [in 6 vols]. Manchester: University Press, 1920. Vol. II. 420 p. 42. Tout T. F. *Chapters in the Administrative History of Medieval England*: [in 6 vols]. Manchester: University Press, 1933. Vol. VI. 488 p. 43. Tuck A. *Richard II and the English Nobility*. London: Arnold, 1973. 255 p. 44. Watson F. *Under the Hammer: Edward I and Scotland, 1286–1307*. East Lincoln: Tuckell Press, 1998. 234 p.

Roman Kshanovskiy

THE IMPORTANCE OF ROYAL KNIGHTS FOR ENGLISH MONARCHY DURING THE REIGN OF THREE EDWARDIANS (1272–1377)

The article examines the influence of royal knights in England in the military and socio-political spheres during the years 1272-1377. A significant aspect of the study is an analysis of the views of British historiography on the problems of knights' loyalty, their functions and implications for the monarchy. Much attention is paid to the process of evolution of household knights from mainly soldiers to officials of different levels through the prism of the rule of three English kings.

Key words: household knights, Medieval England, Edward I, Edward II, Edward III.

УДК 94(470+571) «1856/1861»

Ірина Верховцева

СЕЛЯНСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В ПЛАНАХ ЕПОХИ ВЕЛИКИХ РЕФОРМ: ТРАДИЦІЙНЕ ТА «НОВАТОРСЬКЕ»*

Проаналізовано організаційно-правові аспекти розробки селянської реформи 1861 р. у площині селянського самоврядування. Наголошено, що ліберальна бюрократія імперії Романових, продовжуючи реформаторські традиції першої половини XIX ст., планувала зробити його базою місцевого самоврядування та інтегрувати до місцевого управління губерній. «Новаторським», разом із планами розбудови інфраструктури села, стало «вмонтовування» у систему управління ним самоврядних практик великоруських «мирів», що мало сприяти вкоріненню у життя сільських соціумів принципів егалітаризму й забезпечити країну від соціальної революції. Однак значне погіршення на межі 1850–1860-х рр. фінансового становища примусило реформаторів суттєво скоротити їх плани, поступитись розбудовою інфраструктури реформ і цілковито підкорити функціонування селянського самоврядування завданням фіску та реалізації викупної операції. При цьому фінансові зобов'язання сільських громад та виконання повинностей повсюдно мали реалізовуватися коловою порукою, що практикувалася у великоруських селах. Відтак «новаторське», резюмує дослідниця, насправді зміцнювало дореформені самоврядні практики сільських соціумів, що суперечило буржуазно-демократичному характеру великих реформ і гальмувало модернізацію аграрних відносин.

Ключові слова: Російська імперія, модернізація, місцеве самоврядування, Велика реформа 1861 р., селянське самоврядування, волость, сільська громада.

Складовою модернізації суспільного життя традиційних соціумів є розбудова місцевого самоврядування (локальної демократії) – потужного інструменту соціокультурного оновлення регіонів. Необхідною умовою цього виступає заміна традиційних практик самоврядування з їх безумовним приматом волі колективу (корпорації) над індивідуальними потребами членів спільноти якісно іншими відносинами в територіальних співтовариствах. Останні, на відміну від звичаєво-правового унормовування життєдіяльності традиційних соціумів, зорієнтовані не тільки на задоволення колективних потреб місцевої людності, а й формалізовані за позитивно-правовими принципами із повагою демократичних прав і свобод людини [1]. Вивчення досвіду становлення місцевого самоврядування сприяє розумінню сучасних проблем його функціонування, зокрема, усвідомленню витоків таких негативних явищ, як індиферентне ставлення мешканців регіонів до розбудови своїх малих батьківщин, неправові дії обраного населенням місцевого істеблшменту тощо.

* Статтю підготовлено згідно із держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини XX ст.» (номер державної реєстрації – 0115U000636).

Для країн європейського сходу, які в «довгому ХІХ ст.» перебували в складі Російської імперії, цей досвід пов'язаний зі становленням модерних інститутів на «одній шостій земного суходолу». Останнє підпорядковувалося завданням збереження цілісності «єдиної і неділимої» та наповнення імперської скарбниці. Відтак уніфікація місцевого управління та розбудова модерного самоврядування територіальних спільнот створювали амбівалентний контекст будь-яких реформаторських заходів у площині місцевого самоврядування. Чи не найсуперечливішим виявом цього стало селянське самоврядування, поширене на всю країну епохою Великих реформ і покликане стати базою територіального самоврядування в імперії Романових та школою представництва для її найбільшої соціальної верстви [2, с.116].

Ініціатором розбудови місцевого самоврядування був доволі тонкий шар ліберальної (освіченої) бюрократії. Розпочаті нею наприкінці ХVІІІ ст. модернізація аграрних відносин та упорядкування в країні місцевого управління відбувалися у відповідності до доктрини «добре впорядкованої поліцейської держави» під впливом ідеології Просвітництва. Вагомими кроками були губернська 1775 р. і волосна 1797 р. реформи, що сприяли оновленню традиційних практик самоврядування на селі. За Миколи І селянське самоврядування удільних і державних сіл інтегровано до місцевого управління губерній [3, с. 224; 4, с. 28–31; 5, с. 4]. Важливими етапами аграрної модернізації в цьому ключі стали також реформи самоврядування 1834 та 1838 рр. у бессарабських цараністських і державних селах, відповідно [6–7].

Під час розробки селянської реформи 1861 р. реформаторське середовище поповнилося представниками широких кіл дворянства, а обговорювалося нове управління селом упродовж 1858–1860 рр., крім бюрократичних кіл, у приватних салонах, дворянських зібраннях, редакціях громадських часописів, губернських комітетах і редакційних комісіях. Завершувалося конструювання «архітектури» управління пореформеним селом у Міністерстві внутрішніх справ (далі – МВС). По обнародуванню «Загального положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності» (далі – «Загальне положення про селян») [8] виявилось, що в площині селянського самоврядування реформа 1861 р. лише в загальних рисах нагадувала запропоноване під час дискусії 1858–1860 рр. [9, с.151]. Створена новим поколінням ліберальної бюрократії, нова система самоврядування селян містила як традиційне, характерне для реформаторської діяльності попередніх часів, так і те нове, що привнесене в реформаторський процес у 1850-і рр.

Розробка реформи 1861 р. у площині управління посткріпосним селом досі не стала предметом спеціального наукового студіювання, хоча деякі аспекти проблеми фрагментарно висвітлено істориками другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [10–21], радянськими дослідниками [22–26], представником діаспори С. Пушкарьовим [4], а також низкою сучасних вітчизняних [7; 27–31] і закордонних [2–3; 9; 32–38] учених. До кола уваги потрапили, зокрема, протистояння між різними дворянським угрупованнями під час обговорення реформи, роль представників дому Романових, сановної бюрократії, ліберальної громадськості в розгортанні дискусії тощо. Однак лише окремі вчені порівняли положення реформи 1861 р. у частині облаштування самоврядування селян із відповідними положеннями селянських реформ першої половини ХІХ ст., виокремивши в реформаторській діяльності епохи Великих реформ те, що пов'язувало її з працею ліберальної бюрократії попереднього часу. Це, зокрема, О. Скребицький [10, с.333–885], П. Мілюков [13], Д. Малютін [14], І. Страховський [15–16], Л. Захарова [24], Т. Писарькова [37], І. Христофоров [9], І. Орос [29], І. Верховцева [7]. При цьому І. Страховський вказав, що розробка управління посткріпосним селом на базі селянського самоврядування супроводжувалася категоричною відмовою від використання чинної на той час у селах державних селян системи самоврядування [16, с. 3, 14]. С. Нужний та Т. Писарькова стверджують зворотнє: запровадження самоврядування селян у 1861 р. стало поширенням останньої на села вчорашніх кріпаків [31 с. 230; 37, с. 32]. Натомість Л. Захарова [24, с. 157]. та І. Орос [29, с. 253], слідуючи тенденції, започаткованій О. Скребицьким [11, с. 341–342, 410], П. Мілюковим [13, с. 699] і Д. Малютіним [14, с. 41], наголошують, що реформатори, конструюючи нову систему управління посткріпосним селом, спиралися на досвід облаштування самоврядування селян за реформою державного села 1838 р., а І. Верховцева довела, що самоврядування в посткріпосному селі структурно було тотожним запровадженому в 1834 р. відповідному в бессарабських царан [7, с.39]. Однак, хоча істориками доведено, що діячі епохи Великих реформ скористалися напрацюваннями реформаторів попереднього часу, досі не актуалізовано, що ж саме було традиційним, а що – новаторським у реформаторському процесі під час проектування «наріжного каменю» Великих реформ у площині селянського самоврядування. З'ясування цього сприятиме глибшому осмисленню сутності змін в управлінні селом, що сталися в 1861 р. Останнє важливо з огляду на доленосне значення цих змін для імперії Романових загалом, оскільки впродовж 1863–1871 рр. систему самоврядування тимчасовозобов'язаних селян поширено практично на всю селянську Росію з метою перетворення

селянського самоврядування на базу місцевого управління та інструмент господарського, соціального й управлінського оновлення країни [3, с. 288–289; 15, с. 384–385; 39, с. 7–54].

Не прагнучи всеохоплюючого висвітлення проблеми, проаналізуємо організаційно-правові аспекти розробки нового управління посткріпосним селом у 1855–1861 рр. у площині селянського самоврядування та виокремимо традиційне й новаторське в цьому сегменті реформаторської діяльності епохи великих реформ. У ході аналізу порівняємо структури самоврядування селян і функціональні характеристики основних їх складників за реформами бессарабського цараністського 1834 р., державного 1838 р. і посткріпосного 1861 р. сіл.

У першій третині XIX ст. імперія Романових «приросла» майже 1,5 млн км² [33, с. 5]. Перед владою постала проблема оновлення місцевого управління в країні загалом та адміністративної і соціальної розбудови новоприєднаних регіонів зокрема [40, с. 106, 119; 41, с. 256; 42, с. 26–32]. Одним з таких було Дунай-Пруто-Дністровське межиріччя, відвойоване у Туреччини у війні 1806–1812 рр. і назване «Бессарабією». Разом із нею освічені бюрократи отримали солідний майданчик для просвітницьких експериментів. Після завершення російсько-турецької війни 1828–1829 рр. до цього «випробувального полігону» додалася територія дунайських князівств (Молдавії і Валахії), над якими на певний час встановлено російський протекторат. Новими адміністраторами ці князівства розглядалися як такі, що практично стали складовою «однієї шостої земного суходолу» і надалі, разом із Бессарабією, мали слугувати плацдармом на шляху просування Романових у Південне Причорномор'я [41, с. 258; 43, с. 202–203; 44, с. 43–45]. Тому відразу після отримання влади над регіоном, імперська бюрократія приступила до оновлення аграрних відносин у ньому. Однак цей «полігон Просвітництва», що перебував на перехресті «всіх доріг» і в соціокультурному просторі якого «перемішалось» чимало народів та культур Чорномор'я і Середземномор'я, не мав сталих соціальних традицій. Це дало привід новим господарям краю відступити від просвітницьких зразків, які націлювали освічених правителів спиратися на традиції населення, оновлюючи країну соціально та управлінські [40, с. 72; 42, с. 118–130; 45, с. 145–146].

Ситуація ускладнювалася тим, що частина території Бессарабії обезлюднила через військові дії і депортації звідси мусульманського населення (ногайських татар). Інтенсивна колонізація краю переселенцями з європейських центру (німцями, швейцарцями тощо) й півдня (сербами, греками, албанцями, гагаузами тощо), а також «внутрішніх» губерній країни (передусім сусідніх, етнічно українських, та губерній «імперського ядра») супроводжувалася самовільними міграціями особисто вільних місцевих селян (царан) на безлюдний південь Бессарабії. У такий спосіб царани протестували проти поміщицького свавілля. Внаслідок етносоціокультурних змін на початку 1830-х рр. Бессарабія стала вповні «селянським» краєм: до нижчого податного стану тут належала більшість мешканців. Оскільки «місією» регіону, як і Дунайських князівств, було постачати все необхідне для продовження військового наступу Романових у південне Причорномор'я, стратегічна лінія адміністративного й соціального впорядкування регіону стала пов'язуватися з облаштуванням саме селянства [41, с. 260].

До таких кроків нових правителів підштовхнуло, крім іншого, індиферентне ставлення до справ місцевого управління з боку нобелів. Ігноруючи соціальну та адміністративну розбудову нової імперської провінції, чисельно незначне бессарабське дворянство проявляло наполегливість лише в питаннях збільшення своїх земельних володінь і станових привілеїв. З огляду на стратегічне значення цієї ділянки імперського простору, перед ліберально налаштованими представниками сановної бюрократії постала необхідність організувати життя краю поза звичними дворянсько-вотчинними традиціями управління селом і поставити діяльність нових управлінських установ під контроль бюрократії [40, с. 180; 42, с. 203–208; 44, с. 47; 46, с. 10].

Організаційними взірцями стали самоврядні традиції громад казенних селян, що переселилися сюди, а також відповідні пруські та австрійські традиції. Синтезуючи вітчизняне із західноєвропейським, місцевий істеблішмент під керівництвом новоросійського й бессарабського генерал-губернатора М. Воронцова та намісника дунайських князівств П. Кисельова приступив до конструювання нового села у Бессарабії, Молдавії та Валахії [6, с. 61; 40, с. 200.; 43, с. 276–290; 44, с. 336–337; 47, ар. 9]. Першим кроком стало впорядкування становища селян, яких поселили на казенних землях Бессарабії. У 1826 р. на них поширили, із деякими нівелюваннями, волосний устрій та самоврядування за взірцем казенних сіл «внутрішніх» губерній імперії [48, с. 224–225]. Надалі розпочали впорядкування становища царан. На початку 1834 р. набуло чинності «Положення про царан або вільних хліборобів Бессарабської області» [49]. За ним, крім регламентації відносин із землевласниками, в цараністських селах запроваджено самоврядування. Як і в тогочасних державних селах «внутрішніх» губерній, воно отримало дворівневу структуру (сільський та волосний рівні). Нижчий рівень склали сільські громади. Натомість, на відміну від державних сіл, мешканці цараністських громад у минулому не мали традиційних зв'язків, а були поєднані в єдину територіальну спільноту волею нових адміністраторів краю. Цим, власне,

пояснюється той факт, що в самоврядуванні царан на сільському рівні не запровадили судові установи («сільські розправи»), адже здійснювати свою діяльність ці установи мали на засадах звичаєвого права. Вести ж мову про якісь правові традиції мешканців нових мирських громад у Бессарабії підстав не було. Тому імперськими реформаторами сконструйовано волосні суди («сільські суди»), до складу яких входили представники сільських громад і волосні функціонери.

Наступним кроком стала легалізація становища тих царан, що втекли на державні землі бессарабського півдня. Втікачам дозволили залишитися на нових місцях мешкання та наблизили їх у соціальному становищі до державних селян і запровадили в них самоврядування [43, с. 37–41]. З огляду на «територіальність» цараністських громад, слід резюмувати: реформою 1834 р. зроблено суттєвий крок у напрямі формування в країні місцевого самоврядування. У подібному ж ключі відбувалася модернізація села в Дунайських князівствах, де на початку 1830-х рр. набули чинності «Органічні регламенти». Ними в Молдавії та Валахії, по суті, закладалася база конституційного ладу. Запровадження в цьому контексті П. Кисельовим самоврядування в громадах місцевих селян суттєво сприяло господарському піднесенню князівств [43, с. 336–337; 44, с. 45; 50, с. 449–450].

Управлінські новації, апробовані імперською бюрократією в Бессарабії і дунайських князівствах, виявилися позитивним досвідом, який варто використати в справі аграрної модернізації всієї імперії Романових [51, с. 94]. Подібно до цих регіонів, вона представляла собою поліетнічне утворення, питому вагу населення якого становило селянство. Останнє тим часом було конгломератом з кількох десятків категорій сільського «стану» із власними традиціями землеволодіння / землекористування в кожній і, відповідно – «своїм» оподаткуванням. Відтак, логічно, що надалі на базі «дунайських» новацій розроблено інвентарну реформу в західних губерніях, де по приборканню повстання 1830–1831 рр. царат вдався до переформатування соціального простору з метою обмеження впливу польських нобелів на місцевих селян [44, с. 47]. Наприкінці 1840-х рр. «інвентаризацію» поширено практично на всі бессарабські села [52]. У подібному ж ключі, сприяючи вкоріненню механізмів самоврядування в селянських громадах, у 1842 р. розпочато реформу зобов'язаних селян [3, с. 268; 33, с. 38–39; 34, с. 118].

Однак найбільшою мірою досвід Бессарабії та дунайських князівств прислужився під час розробки реформи державного села 1837–1841 рр.

Виокремлені Петром I з усього податного населення імперії Романових різні категорії особисто вільних селян, які мешкали в державних маєтностях, наприкінці 1830-х рр. становили практично половину селянства країни. З 1797 р. у казенних селах існував волосний устрій, базований на традиційному самоврядуванні місцевих селянських соціумів («мирів»). Штучно створені імперською бюрократією самоврядні волості структурувалися на традиційні громади селищ. Функціонувала ця система за територіально-становим принципом. Відповідно, волості, що налічували до 3 тис. мешканців, водночас були структурами станового й територіального самоврядування, фундаментом яких були традиційні селянські «мири». Практики самоврядування в останніх виробилися досвідом співжиття в них і в протистоянні з місцевою адміністрацією: виконуючи повинності та сплачуючи державі податки, мирські громади самоорганізовувалися не тільки в спільній господарській діяльності, а й керуванні релігійним життям, самопомочі тощо. Складовою цих традиційних практик самоврядування були періодичні перерозподіли землі за егалітарними принципами всередині громад та їх колективна відповідальність за кожного зі своїх членів у виконанні повинностей (колова порука) [3, с. 289; 33, с. 6, 8, 100; 35; 53; 54, с. 836].

У 1838 р. набули чинності нові положення, за якими, крім уніфікації управління державним селом, у ньому дещо змінено систему самоврядування [55–56]. В низову структуру селянського самоврядування (сільську громаду) поєднували селища, мешканці яких раніше могли належати до різних груп казенних селян (половників, однодворців, чорносошних селян, військових поселенців тощо). Разом з уніфікацією соціального й податного становища всіх казенних селян, на яких поширили права сільських обивателів, це сприяло ефективності фіскалу на селі, стандартизації бюрократичних практик у ньому та заклало базу майбутнього єдиного соціального стану країни – сільських обивателів [6, с. 522–523; 13, с. 693]. При цьому сільські громади взірця 1838 р., як і відповідні структури цараністсько-бессарабських сіл взірця 1834 р., стали станово-територіальними утвореннями – нижчими (базовими) структурами штучно створених волостей, а також нової системи селянського самоврядування казенної Росії в цілому. Функціонування цих нових сільських громад мало сприяти господарському піднесенню державного села та ефективності фіскального адміністрування в ньому, а також, з огляду на чималу кількість державних селян, мати неабиякі економічні наслідки для країни в цілому: очікувалося суттєве поповнення імперської скарбниці та зменшення бюджетного дефіциту країни [6, с. 522; 9, 39, 49; 57, с.24, 35; 58, с.28].

У 1842 р. нові структури самоврядування державного села включено до системи місцевого управління губерній європейської частини країни, що управлялися за «Загальним установленням губернським» [5, с. 4]. Цим підтверджувався курс на уніфікацію місцевого управління в імперії Романових, взятий на початку 1830-х рр. (тоді складовою місцевого управління оголошено установи самоврядування удільних і державних сіл). Загалом це було надзвичайно важливим з огляду на вказані фінансові проблеми «російського Колосу» та необхідність гомогенізації місцевого управління в ньому. Враховуючи, що дворянство в своїй масі ігнорувало працю в останньому та мало значні борги перед імперською скарбницею, обчислювані кількома державними бюджетами [40, с. 200; 59, с. 450; 60, с. 9], курс брався на зменшення ролі дворян у місцевому управлінні, збільшення компетенції бюрократичних структур у цій сфері та поширення практик самоврядування на всю селянську Росію [20, с. 73; 61, с. 355–366].

Опанування ліберальною бюрократією величезної аграрної країни, якою була імперія Романових, у першій половині XIX ст. пов'язувалося із поступовим поширенням на неї новоевропейського досвіду в площині місцевого самоврядування. Його облаштування на «одній шостій земного суходолу» базувалося на поєднанні західноєвропейських практик із «власними» традиціями та «творчим» підходом до закордонних новацій. З одного боку, досвід європейських країн ретельно вивчався. З іншого – критично осмислюючи цей досвід, російська бюрократія усвідомлювала неможливість його механічного перенесення в реалії Російської імперії і шукала для своєї країни особливий шлях [62, с. 73; 63, с. 302–303]. При цьому поняття «власний досвід» для широких кіл імперської бюрократії часто означало той досвід, який вони отримали у вотчинах великоруських губерній, а «творчий підхід» пересічно означав примітивне синтезування патерналістських практик управління селом із тими елементами нового, що слугували прибутковості державних маєтностей. Відтак, шукаючи «рівновагу» між вузькостановними інтересами та інтересами державної скарбниці, імперські реформатори конструювали не нове село, а, по суті, гібрид із закордонних новинок та апробованих власним досвідом практик управління вотчинами. Мирські громади бессарабських цараністських 1834 р. і казенних 1838 р. сіл стали плодом подібного «творчого» опанування західним досвідом. Мешканці цих громад не мали міжпоколінневих зв'язків у минулому й не розбудовували соціальне життя на своїй землі від діда-прадіда, а були злиті в одну територіальну спільноту волею імперських правителів. З моменту поєднання співгромадівці мали разом керувати спільним земельним ресурсом, наданим їм державою (чи поміщиком у випадку із царанами), відтак – вчитися облаштовувати своє, відтепер спільне, соціальне життя в рамках території, окресленої місцевими адміністраторами. З огляду на це розлогі інструкції, запроваджені в 1838 р. та адресовані ліберальною бюрократією очільникам структур селянського самоврядування з метою регламентації їх діяльності та праці сходів, виборів селянських функціонерів тощо [6, с. 495, 547–548; 64, с. 209; 65, с. 822–823; 56, с. 552–608], не були зайвими, адже слідування цим інструкціям прищеплювало на селі навички прямих і представницьких модерних демократичних процедур. Інша річ, що транслювалися інструкції через місцеву бюрократію. В умовах безграмотного селянського загалу це створювало враження бюрократичного диктату й забюрократизованості управління селом у цілому, з приводу чого часто нарікалося «батькам» реформи 1838 р. Насправді таке бюрократичне менторство в умовах перетворення селянського самоврядування на складову місцевого управління сприяло формуванню в країні бази локальної демократії. Натомість широкими колами дворянського істеблішменту ці новації, запроваджені ліберальною бюрократією, критикувалися й у практичному житті пересічно ігнорувалися. Відтак, маючи становий обов'язок керувати діяльністю установ місцевого управління, його оновлення широкими колами дворянської бюрократії інерційно пов'язувалося, по суті, із «реплікацією» традиційних практик управління на державні маєтності й новопрієднані території [6, с. 522; 12, с. 342–343; 46, с. 10; 55, с. 553–608; 66, с. 151–152; 67, с. 261].

Зрозуміло, успіх будь-яких управлінських новацій на селі вагомою мірою пов'язувався із розбудовою його освітньої інфраструктури, інституційним забезпеченням земельної власності селян, проведенням кадастрових робіт, межувань тощо. Деякі кроки, здійснені в цьому напрямі імперською бюрократією в державному селі в 1840-х – 1850-х рр., склали той позитивний досвід селянських реформ часів Миколи I, на базі якого істеблішмент країни надалі планував «переформатовувати» поміщицьке село [4, с. 37; 64, с. 224–227]. При цьому традиційне в реформаторській діяльності епохи Великих реформ передусім було продовженням відповідних ліберальних заходів, зорієнтованих на оновлення місцевого управління в країні на базі місцевого самоврядування. Фундаментом останнього мало стати самоврядування мешканців селянської Росії [2, с. 116; 20, с. 73].

Якими б утопічними не були ці плани, адже вони жодною мірою не передбачали скасування чи принаймні обмеження самодержавства, бодай найменшою мірою їх реалізація сприяла б аграрній

модернізації країни. Однак у 1850-і рр. в інтелектуальному просторі останньої сталися зміни, що призвели до нівелювання цих планів.

Надзвичайну популярність тим часом отримали ідеї, що пов'язували соціальне та управлінське оновлення села із поширенням у ньому практик самоврядування традиційних громад великоруських губерній – «мирів». Певний імпульс цьому дали схвальні відгуки на адресу цих громад німецького мандрівника А. фон Гакстгаузена. На початку 1840-х рр. цей вестфальський аристократ ознайомився з життям селян деяких губерній Російської імперії, а в 1847 р. видав німецькою книгу, де описав свої враження [68, с. 30–31]. Російськомовним відповідником терміну, який вжив німецький барон для позначення вказаних традиційних громад, став термін «община». Пізніше представники імперського істеблішменту зауважували, що цей термін адекватно не відображав соціальне явище, описане в книзі, відтак стосовно самоврядних структур традиційних великоруських громад доречнішим було б використовувати їх історичну назву «мир» [16, с.4]. Однак більшість учасників згаданих дворянських дискусій 1858–1860 рр. стала широко вживати саме гакстгаузенівську назву. Натомість змістовне навантаження нового терміну, як і міфічність самої «общини», створеної уявою іноземного мандрівника, мало цікавила салонних і кабінетних реформаторів. На початку ХХ ст. С. Вітте з цього приводу із сумом зауважував, що схилання перед общиною передувало її вивченню [69, с. 81].

Популярності не тільки терміну, а передусім практик соціального співжиття великоруських «мирів», тим часом посприяло широке обговорення способів уникнення імперією Романових соціальних струсів, подібних тим, яких зазнали країни Європи під час революцій 1848–1849 рр. Завдяки А. ф. Гакстгаузену та його пошанувачу й послідовнику П. Прудона О. Герцену «рецепт» знайдено в «мирському» [9, с. 88–98; 21, с. 10–11, 19–20; 68, с. 31]. Зокрема, в тому, яким чином традиційні громади великоруських селян спільно керували земельним ресурсом, що надавався їм державою чи поміщиком і за користування яким вони виконували коловою порукою повинності на користь землевласника. Сутність «профілактичних ліків», які, на думку тогочасної правлячої еліти, могли забезпечити країну від пролетаризації через зубожіння селян, полягала в егалітарних практиках зрівняльнювального розподілу землі всередині вказаних громад. Крім цього, створена уявою салонних реформаторів міфічна «община» – інтелектуальний відповідник традиційних громад великоруських губерній, стала пов'язуватися також із глобальною місією імперії Романових на шляху соціального оновлення країн світу засобом повсюдного облаштування общин/комун [9, с. 92; 21, с. 11, 20; 38, с. 226; 70, с. 71].

Ідейних «дров» у багаття, на якому в 1850-і рр. «готувалася» нова концепція модернізації імперського села, додала книга австрійського вченого, учня Г. Гегеля, Л. Штайна «Соціалізм і комунізм в сучасній Франції». Автор окреслив способи, якими європейські країни мали оновлюватися в «епоху класів», аби уникнути соціальних струсів. Однією з головних була теза щодо залучення до управління територіально-адміністративними структурами обраних за буржуазними майновими принципами місцевими мешканцями своїх представників. Відтак, практики місцевого самоврядування певною мірою стали вважатися панацеєю від соціальних та управлінських «хвороб» у країнах, що стали на шлях модернізації. Зрозуміло, збільшившись на 1,5 млн кв. км, імперія Романових, точніше сказати – її дворянський істеблішмент, конче потребували порад, завдяки яким можна було зберегти цілісність «єдиної і неділимої» та провідну роль дворян у соціально-економічному житті країни. Тому реформатори 1850-х рр. поважно поставилися до висловленого Л. Штайном [38, с. 215].

Проте, крім «порад» останнього, слухними в цьому контексті стали також висновки А. де Токвіля щодо іманентності демократичних самоврядних практик у традиційних громадах. Разом з ідеями «природного права» цих громад, усе створювало певний ідейний «ґрунт» для розробки самоврядування селян посткріпосного часу [38, с. 204; 71, с. 24; 72, с.2 6]. Зокрема, один з ідеологів епохи Великих реформ й апологет утопічної самодержавної республіки К. Кавелін, надихаючись європейськими ідеями та вивчивши проекти облаштування села, створені дворянським істеблішментом часів Катерини II, оголосив традиційні громади великоруських губерній «потужними установами уряду», що були здатні, на його думку, забезпечити виконання повинностей на користь держави по звільненню селян із кріпацтва [23, с. 415; 73, с. 77; 74, с. 97; 75, с. 44].

Що ж планувалося в цій площині під час розробки Великих реформ? По суті, кожна волость реформаторам уявлялася автономною селянською квазіреспублікою зі своїми «парламентом» (волосним сходом), місцевими зборами мешканців (сільськими сходами), виконавчими (сільські старости, волосні старшини та правління) і судовою (волосний суд) установами, а також «президентом» (волосним старшиною) і навіть «бюрократією» (функціонерами, обраними сходами для виконання певних завдань з управління життям сільських громад і волостей) [10–11; 17; 39]. При цьому проєктована структура системи селянського самоврядування багато в чому була

аналогічною структурі установ дворянського самоврядування. Деякими представниками дворянського істеблішменту із цього приводу навіть наголошувалося, що по звільненню з кріпацтва селяни мали отримати від царя «Жалувану грамоту», подібну до тої, яку в 1785 р. отримали дворяни й міщани [76, с. 91].

Чималою мірою заплановане реформаторами кінця 1850-х – початку 1861 рр. продовжувало відповідні реформаторські традиції першої половини XIX ст. Зокрема, це проявилось в дворівневій структурі системи самоврядування селян, поділі установ за функціональними характеристиками на розпорядчі, виконавчі, судові, а також «навантаженні» фіскальними функціями цю систему в цілому та появі в складі селянського самоврядування бессарабських волосних судів взірця 1834 р. (див. таблицю). Це свідчить про те, що бюрократія МВС скористалася напрацюваннями своїх попередників, по суті, «скопіїювавши» в нову цілісність елементи реформ 1834 та 1838 рр. Реанімовано деякі пропозиції дворянського істеблішменту сторічної давнини, зокрема, в сфері адміністративного контролю щодо селянських установ самоврядування запровадили інститут мирського посередника, запропонований ще в 1766 р. О. Поленовим [13, с. 699; 35; 65, с. 848].

Структура самоврядування селян за реформою 1834 р., 1838 р. і 1861 р. подана у таблиці.

Волосна громада		За реформою 1834 р.	За реформою 1838 рр.	За реформою 1861 р.
		Об'єднувала кілька селищ із загальною кількістю мешканців 300–700 родин	Об'єднувала сільські громади державних маєтностей (загальна кількість мешканців 6000 ревізьких душ)	Об'єднувала сільські громади, відстань між якими не перевищувала 12 верст (кількість мешканців 300–2000 ревізьких душ)
Волосна представницька установа	д	Волосний схід (по 1 представнику від кожних 10 родин; присягали сумлінно виконувати обов'язки)	Волосний схід (по 1 представнику від кожних 20 дворів)	Волосний схід (з усіх сільських і волосних функціонерів та по 1 представнику від кожних 10 дворів і від кожного малолюдного селища)
Очільник	г ш м – р	Волосний голова (обирався сходом, затверджувався очільником повітового дворянства)	Волосний голова (обирався волосним сходом, кандидатура затверджувалася окружним начальником та губернською палатою держмайна; присягав на вірність служби)	Волосний старшина (обирався сходом, затверджувався мирським посередником, присягав на вірність служби, царю та «всьому законному начальству»)
Виконавча установа	н н г с о г о	Волосне правління (волосний голова, два старшини-засідателі, склад затверджувався очільником повітового дворянства)	Волосне правління (волосний голова та 2 обрані волосним сходом засідателі (1 із поліцейських справ, 1 – із господарських, відповідно); склад затверджувався окружним начальником і губернською палатою державного майна; весь склад правління присягав на вірність служби)	Волосне правління (волосний старшина, його помічник, сільські старости, збирачі податків, волосні засідателі; формувалася сходом, ніким не затверджувався, крім кандидатури волосного старшини)
Судова	д	Волосний	Волосна розправа	Волосний суд (4–12)

установа		(«сільський») суд (волосний голова, староста селища, 10 добросовісних, які обиралися сходами селищ)	(волосний голова, 2 добросовісних; всі присягали на вірність служби; склад затверджувався окружним начальником та губернською палатою державного майна)	суддів; формувався волосним сходом)
Сільська громада	Р	Мешканці селища	Мешканці територіального об'єднання з кількох селищ, які межували між собою та відстань між якими не мала перевищувати 15 верст; максимальна кількість мешканців у громаді – 1500 ревізьких душ	Одне багатолюдне селище чи територіальне об'єднання кількох малолюдних селищ, які межували між собою; мінімальна кількість мешканців у громаді – 20 ревізьких душ
Сільська представницька установа	П Е В І Р	Сільський мирський схід з усіх домогосподарів селища	1)Сільський схід для вирішення чергових справ (сільський старшина, старости, збирач податків, наглядач сільського магазину та по 2 виборних від кожних 10 дворів) 2)Сільський схід із питань розділів землі в громаді (з усіх домогосподарів громади)	Сільський схід з усіх домогосподарів сільської громади
Очільник	М И К Ь С Ь Р	Староста селища (обирався сходом, затверджувався волосним правлінням, присягав добросовісно виконувати обов'язки)	Сільський старшина (обирався сходом, кандидатура затверджувалася губернською палатою держмайна, підпорядковувався волосному голові; присягав на вірність служби разом з іншими членами волосного правління; присягав на вірність служби)	Сільський староста (обирався сходом, ніким не затверджувався, підпорядковувався волосному старшині, присяги не складав)
Виконавча установа	П І С	Не було	Сільське начальство (сільський старшина, старости селищ; кандидатури затверджувалися волосним правлінням; всі присягали на	Не було (рішення сходу мав виконувати сільський староста)

			вірність служби у волосному правлінні)	
Судова установа		Не було	Сільська розправа (сільський старшина, 2 сільських добросовісних)	Не було

Поряд із тим, реформатори вивчали та намагалися використати самоврядний досвід великоруських «мирів», зокрема, тих, що функціонували в поміщицьких маєтках, селяни котрих перебували на оброці й сплачували за принципами колової поруки землевласнику грішми за мешкання на його землі та користування нею, а також поземельних громад північноєвропейських губерній країни, перерозподіли землі всередині яких здійснювалися за егалітарними принципами [4, с. 27; 35; 36, с. 88–91; 77; 78, с. 100, 105; 79 с. 26]. Як вказує Н. Дунаєва, домінуючим під час розробки реформи 1861 р. стало не ліберальне, орієнтоване на західноєвропейські відповідні взірці, а громадівсько-патріархальне [37, с. 203–207]. В цьому контексті деякі молоді реформатори навіть запропонували заснувати по всій країні поземельні громади за взірцем великоруського «миру» з його егалітарними традиціями й коловою порукою: по скасуванню кріпацтва це мало сприяти виконанню на селі фіскальних функцій [18, с. 325; 26, с. 43]. Але не тільки: аби забезпечити країну від масової відмови селян сплачувати викупні платежі, використання колової поруки було бажаним для уряду й при сплаті останніх. Деякою мірою це втілено надалі в механізмах реалізації викупної операції, хоча уряд і не диктував, а лише дозволяв селянам сплачувати викупні платежі колективно, всією громадою. Зокрема, 16 стаття положення про викуп вказувала в таких випадках розверстувати викупні платежі між домогосподарями сільської громади «за мирським приговором», тобто за згодою всіх членів сільської громади. Однак надання землі державою не індивідуально селянину, а купно, сільським громадам, сприяло саме колективному викупу землі останніми, відтак – становленню колективного селянського землеволодіння [80, с. 102]. Певною мірою це зумовлювалося популярністю в тогочасному дворянському істеблішменті ідей соціалізму, що імпортувалися із «заходу» й пропагувалися всередині країни О. Герценом, М. Огарьовим та їх однодумцями. Останніх було чимало серед сановної бюрократії, членів редакційних комісій 1859–1860 рр. разом з їх очільником Я. Ростовцевим [21, с. 19; 25, с. 35–42; 81, с. 471–472].

Співчував соціалістичним ідеям і П. Кисельов [82, с. 4]. Під час обговорення проекту реформи 1861 р. він усіляко сприяв «перемозі» слов'янофілів – гарячих захисників «миру», в їх протистоянні із прибічниками індивідуалізації селянського землеволодіння за західноєвропейськими взірцями та запропонував використати дунайський досвід облаштування села [6, с. 61; 9, с. 147; 13, с. 699; 38, с. 230]. Племянник П. Кисельова М. Мілютін, будучи заступником очільника МВС, який безпосередньо керував працею комісії із розробки селянської реформи та реформи місцевого управління, не просто підтримав пропозиції свого сановного родича: М. Мілютін взагалі прагнув позбавити дворянство керівних позицій в управлінні селом і поставити місцеве управління під повний контроль бюрократії [36, с. 107].

Всупереч таким прагненням столичного істеблішменту, нобелі західних, зокрема, правобережних українських, губерній та деякі дворяни центральних губерній наголошували на чужості практик самоврядування великоруських «мирів» для селян інших регіонів, адже, мовляв, всередині великоруського «миру» особистість повністю поневолена колективом [10, с. 357–358; 30, с. 282; 79, с. 26]. Натомість, прагнучи забезпечити виконання тимчасовозобов'язаними селянами повинностей на користь держави й поміщиків, автори «Загального положення» 1861 р. запровадили колективну відповідальність за виконання повинностей всією сільською громадою за взірцем відповідних практик великоруського «миру» (187–189 статті). Ураховуючи, що реформа 1834 р. взагалі не регламентувала способи виконання селянами повинностей, а, за реформою 1838 р., повинності виконувалися окремими родинами, а розподіл податкового боргу по всій громаді відбувався лише з дозволу окружного начальника на завершальному етапі, після того, як вживалися всі заходи із поліпшення податкового становища родини, в положенні 1861 р. вчорашнім кріпакам вказувалося розподіляти податки всередині громади цілком самостійно, на власний розсуд, і без втручання адміністраторів стягувати їх [8; 49; 56, с. 526]. У форматі повсякденних практик це означало, що податок, «спущений» місцевою бюрократією у волость, мав розподілятися її функціонерами по сільським громадам, де на сходах власне й розверстувалися по родинам. Ця процедура жодним чином не регламентувалася. Відтак спосіб, у який це робилося всередині громади, визначався тільки нею, за «місцевими звичаями».

У цілому це було прагматичним бюрократичним рішенням, адже в різних регіонах країни розподілялися повинності по-різному: по «душам», по тяглам, зрівняльнювально тощо. Годі казати

про ті регіони, де не було поземельних громад, а було, приміром, подвірне землекористування. Зрозуміло, врахувати всі подібні традиції й водночас уніфікувати в країні місцеве управління імперським бюрократам було не під силу. Тому оподаткування села в 1861 р., по суті, віддано «на відкуп» корпораціям сільських громад. Відтак досвід великоруських «мирів» став системоутворюючим при конструюванні самоврядування в посткріпосному селі. Будучи станово-територіальними утвореннями, сільські громади мали стати гарантами реалізації важливих для держави фінансальних завдань і викупної операції, відповідаючи за це коловою порукою.

Надзвичайне загострення наприкінці 1850-х рр. фінансової кризи в Російській імперії, спровоковане не тільки поразкою країни у війні 1853–1856 рр., а й провалом через прорахунки імперських фінансистів першої з ліберальних реформ – банківської 1857–1859 рр., поставило під загрозу провалу весь мультиреформаторський проект 1860–1870-х рр. Олександр II визнав, що фінансове становище країни настільки погане, що не дозволяло навіть приступити до реформ [36, с. 82–83; 82, с. 72–73]. Політику реформ слід було радикально здешевлювати. Відтак у площині селянського самоврядування розпочато розробку цілком нової реформи [9, с. 150–151; 80, с. 10]. Штучно сконструйована столичним істеблішментом викупна операція, частину елементів якої скопіювали з відповідних реформаторських заходів урядів Австрії та Пруссії і яка в одну мить перетворила селян з користувачів поміщицької землі на боржників держави, по суті, встановила «віртуальне» селянське землеволодіння, оскільки власниками своїх наділів селяни оголошувалися від початку викупної операції. Натомість передбачалося, що цілком матеріальні гроші державі селяни сплачуватимуть упродовж кількох наступних десятиліть за взірцем відповідних способів сплати оброку мешканцями великоруських вотчин [9, с. 148; 84, с. 5–6].

Зрозуміло, керування сільськими громадами спільним земельним ресурсом без «реальної» власності на землю в рамках нової системи самоврядування навряд чи могло бути ефективним. Безпосередньо ж у площині розробки самоврядування селян «здешевлення» реформи 1861 р. мало неабияке значення для долі цього проекту, адже саме із позитивним результатом банківської реформи пов'язувалося фінансування всього інфраструктурного супроводу «наріжного каменю» Великих реформ (кредитування землевласників, серед яких мали бути вчорашні кріпаки, проведення кадастрових робіт, оновлення оподаткування тощо), в тому числі – функціонування установ самоврядування селян. Останнє, в свою чергу, конче потребувало розбудови на селі освітньої і правової мереж. Здешевлення реформаторських планів означало, що нова система управління селом не мала «відтягувати» на себе навіть щонайменшу частину імперського бюджету, натомість мала зменшити його дефіцит. Відтак реалізацію запланованого в частині, яка стосувалася інфраструктури села, відкладено на майбутнє. Власне цим пояснюється той факт, що жодного кроку в напрямі офіційно-правового забезпечення громадянських і земельних прав учорашніх кріпаків державою здійснено не було. На відміну від західних країн (Австрії, Пруссії), відповідним досвідом яких скористалися реформатори «однієї шостої земного суходолу», навіть найменшої фінансової підтримки для забезпечення викупних операцій чи організаційної, відповідно, в площині розбудови самоврядування селян, держава не надала [83, с. 76–77]. Це було значним відступом від запланованого дворянською бюрократією кінця 1850-х рр., ураховуючи, що при конструюванні нового селянського самоврядування «батьки» реформи 1861 р. передбачали піднесення освіти на селі [11, с. 1037].

У загальних рисах спроектоване МВС селянське самоврядування містило чимало елементів відповідних систем цараністського 1834 р. і державного 1838 р. сіл (див. таблицю). Структурно вони практично відповідали одна іншій. Винятком були судові установи та розміри волостей і сільських громад. Сільську та волосну розправи взірця 1838 р. скасовано, і в посткріпосне село «перекочував» волосний суд, сконструйований у цараністському селі Бессарабії. На останню «батьки» реформи 1861 р. орієнтувалися, вочевидь, і зменшуючи розміри волостей та сільських громад: волость посткріпосного села практично відповідала сільській громаді державного села взірця 1838 р. Це проявилось навіть у назві посад їх очільників: сільський старшина «взірця» 1838 р. «перетворився» на волосного старшину пореформеного часу. Традиційними для реформи 1861 р. стали також станово-територіальний характер сільських громад та включення самоврядування селян до місцевого управління губерній. Однак форма та зміст спроектованого не відповідав один іншому: всередині сільських громад їх соціальне та культурне життя мало забезпечуватися дореформеними самоврядними практиками [84].

Як стверджує О. Шумилов, унаслідок реорганізації місцевого управління першими посткріпосними роками суттєвого скорочення зазнав місцевий чиновницький апарат, що, відповідно, зменшило витрати імперського бюджету [86, с. 45–46] та слугувало скороченню державних витрат, потрібних на реалізацію реформи 1861 р. Натомість загалом це суперечило ідеям модернізації самоврядування на селі: в контексті нового формату його функціонування жодним урядовим заходом не передбачалося «виращування» нового селянина – активного

суб'єкта самоврядних практик на селі: самоврядування ньому мало функціонувати за «традиційним» сценарієм із приматом волі селянського колективу (корпорації) над індивідуальними потребами та інтересами його окремих членів. А це означає, що, попри буржуазно-демократичний характер Великих реформ у цілому, їх базова реформа, якою «перекроювалися» весь соціальний лад країни та мало оновлюватися її господарство, всупереч ліберальним традиціям попереднього часу, вела до зміцнення на селі традиційних відносин і таких же практик самоврядування [78, с. 26; 87, с. 39–40; 88, с. 80, 94, 98].

Посткріпосними часами виявилось, що «Загальним положенням про селян» 1861 р. санкціонувався справжнє свавілля сходів і диктат по відношенню до загалу сільської громади з боку купки тих її членів, які фактично захоплювали владу в ній і грабували своїх співгромадівців, відбираючи в них земельні ділянки та примушуючи сплачувати за себе податки відповідно до формально прийнятого сходом рішення. Ці неформальні керівники сільських громад підкуповували «горлопанів» («крикунів», «коштанів»), які вигукували потрібне під час сходу й в такий спосіб впливали на прийняття ним рішень. Вагомою мірою цьому сприяло й те, що письмової фіксації приговорів сільського сходу «Загальним положенням» 1861 р. не вимагалось, як і не прописувалася сама процедура прийняття приговорів. Засуджуючи «бюрократичний диктат», який буцім-то мав місце в державному селі після 1838 р., реформатори кінця 1850-х – початку 1860-х рр. позбавили вказане положення 1861 р. будь-яких інструкцій на адресу очільників установ селянського самоврядування, віддавши під тиском слов'янофілів на розсуд міфічної народної мудрості «природних громад» всю організацію внутрішнього життя в пореформених сільських громадах. Відтак пересічний безграмотний селянин по звільненню з кріпацтва був не в змозі бодай якоюсь мірою захистити свої права перед колективним свавіллям у сільських громадах. Поререформеними роками «притчею во язицех» стали фальшування приговорів сходів, зловживання селянських функціонерів, диктат і неправомірні дії колективу сільської громади, яка «все про всіх знала», щодо окремих своїх членів [79, с. 26; 89, с. 44–47; 90; 91, с. 230–231]. У цілому це гальмувало аграрну модернізацію імперії Романових.

Отже, «вмонтовування» реформаторами епохи великих реформ у самоврядування селян посткріпосного часу відповідних практик традиційних великоруських «мирів» на тлі неспроможності держави через загострення фінансової кризи приступити до розбудови інфраструктурного супроводу селянської реформи 1861 р. цілковито підкорило селянське самоврядування завданням фіска й забезпечення викупної операції. Відтак, попри продовження реформаторських традицій першої половини XIX ст., за якими самоврядування селян мало стати базою розвитку місцевого самоврядування, «новації», запроваджені в 1861 р. у площині селянського самоврядування, мали псевдоноваторський характер і, по суті, зводили нанівець зусилля ліберальної бюрократії попереднього часу з розбудови в країні локальної демократії.

Найбільшою мірою суперечливість вказаних новацій проявилася в тому, що «Загальним положенням про селян» 1861 р., по суті, легалізувався диктат селянської традиційної корпорації по відношенню до її окремих членів і звичаєво-правове унормування самоврядних відносин у сільських громадах. Це відповідало інтересам царату, точніше – імперської скарбниці, проте нейтралізувало реформаторський потенціал, пов'язаний з управлінським і соціальним оновленням «однієї шостої земного суходолу». При цьому соціокультурний розвиток села в тих регіонах, які не знали «мирського», зазнавав впливу практик традиційного самоврядування великоруських «мирів» з їх відчутним тоталітарним «присмаком».

Список використаних джерел

1. Костина А. В. Традиционная культура: к проблеме определения понятия // Электронный журнал «Знание. Понимание. Умение». 2009. № 4. URL: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/Kostina> (дата звернення: 01.10.2017); Зимогляд В. Я. Місцеве самоврядування як феномен культури // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 2. С. 250–260.; Федоринов В. Е., Вонсович С. Г. Концепт локальной демократии в транзитологической парадигме // Вестник Воронежского государственного университета. Серія: История. Политология. Социология. 2013. № 2. С. 73–80; Круглашов А. Украинская местная демократия: от советского наследия к европейской модели // Eastern Review. 2016. Т. 6. С. 25–38. 2. Захарова Л. Г. Воспоминания генерал-фельдмаршала Дмитрия Алексеевича Милютинина // Отечественная история. 2000. № 5. С. 114–117. 3. Семенникова Л. И. Россия в мировом сообществе цивилизаций. М.: КДУ, 2005. 752 с. 4. Пушкарев С. Г. Очерки истории крестьянского самоуправления в России. Прага: Хутор, 1924. 43 с. 5. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. Учреждения. Свод учреждений государственных и губернских. Издание 1842 г.: Ч. II.: Учреждения губернские. СПб.: тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1842. 588 с. 6. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева: в 2 т. Т. 1. Предпосылки и сущность реформы. М.; Л.: изд. АН СССР, 1946. 635 с. 7. Верховцева И. Г. Крестьянское самоуправление в Бессарабии (середина – вторая половина XIX в.)

- // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сб. ст. Коломна: МГОСГИ, 2013. С. 35–40.
8. 36657. – Февраля 19. Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // ПСЗРИ–2. Т. XXXVI. Отд. I. 1861. От № 36490–37190. СПб.: тип. П Отд. С. Е. И. В. К., 1863. С. 141–169.
9. Христофоров И. А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.). М.: Собрание, 2011. 368 с.
10. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование императора Александра II: Материалы для истории освобождения крестьян: в 4 т. – Т. 1. Бонн-на-Рейне: тип. Ф. Крюгера, 1862. 968 с.
11. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование императора Александра II: Материалы для истории освобождения крестьян: в 4 т. Т. 4. Бонн-на-Рейне: тип. Ф. Крюгера, 1868. 1263 с.
12. Иванюков И.. Падение крепостного права в России. СПб.: тип. Н. И. Мамонтов, 1882. 400 с.
13. Милуков П. Крестьяне // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. СПб.: типо-литогр. И. А. Ефрона, 1895. Т. XVI-A. С. 675–714.
14. Малютин Д. П. Ошибки, сделанные при составлении Положения о крестьянах 19 февраля 1861 г. и их последствия. СПб.: тип. А. С. Суворина, 1895. 70 с.
15. Страховский И. М. Крестьянский вопрос в законодательстве и в законодательных комиссиях после 1861 года // Крестьянский строй. Т. 1.: сб. ст. А. А. Корнилова, А. С. Лаппо-Данилевского, В. И. Семевского и И. М. Страховского. СПб.: Беседа, 1905. С. 371–455.
16. Страховский И. М. Крестьянские права и учреждения. СПб.: Общес. польза, 1904. 256 с.
17. Лященко П. И. Последний секретный комитет по крестьянскому делу. 3 января 1857 г. – 16 февраля 1858 г.: (по материалам архива Государственного совета). СПб.: тип. ред. пер. изд. м-ва фин., 1911. 56 с.
18. Корнилов А. А. Очерки по истории общественного движения и крестьянского дела в России. СПб., 1905. 473 с.
19. Освобождение крестьян: деятели реформы: сб. ст. М.: Науч. слово, 1911. 343 с.
20. Дживилегов А. К. Николай Алексеевич Милютин // Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: Юбилейное изд.: в 6 т. Т. 5. М.: т-во И. Д. Сытина, 1911. С. 68–87.
21. Фаусек В. А. Великий гражданин Александр Иванович Герцен и его роль в деле освобождения крестьян. Х.: Утро, 1911. 23 с.
22. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. М.: Госполитиздат, 1954. 290 с.
23. Цаголов Н. А. Теория и программа дворянского либерализма в работах К. Д. Кавелина // История русской экономической мысли: в 2 т. М.: изд. соц.-эк. лит., 1958. Т. 1. С. 409–417.
24. Захарова Л. Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России. 1856–1861. М.: изд. МГУ, 1984. 254 с.
25. Яновский А. Д. Тверские либералы и программа отмены крепостного права Секретного комитета 1857 года // Государственный строй и политико-правовые идеи России второй половины XIX столетия: межвуз. сб. науч. тр. Воронеж: изд. Воронеж. ун-та, 1987. С. 34–45.
26. Дудзинская Е. А. Эволюция славянофильских взглядов на пореформенную общину // История СССР. 1990. № 3. С. 41–54.
27. Малютин О. К. К. Д. Кавелин про ліберальну модернізацію Росії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія». Х., 2002. 16 с.
28. Зінченко О. В. Б. М. Чичерін в ліберальному русі Росії (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія». Х., 2002. 16 с.
29. Орос І. І. Історичний досвід і основні ідеї про систему селянського громадського управління у процесі підготовки селянської реформи 1861 р. // Актуальні проблеми державного управління. 2010. № 1. С. 251–259.
30. Барвінок О. В. Шляхта Поділля в підготовці селянської реформи 1861 р. у дзеркалі мемуарів Тадеуша Бобровського // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. 2011. Вип. 19. С. 280–283.
31. Нужний С. С. Правове положення колишніх державних селян українських губерній Російської імперії у пореформену добу // Правничий часопис Донецького університету. 2013. № 2. С. 229–235.
32. Ковальченко И. Д. Консерватизм, либерализм и радикализм в России в период подготовки крестьянской реформы 1861 года // Отечественная история. 1994. № 2. С. 3–18.
33. Ушаков Н. М. Крестьянский вопрос в политике самодержавия России в XIX – начале XX века. Астрахань: Астраханс. гос. пед. ун-т, 1994. 168 с.
34. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика / В. Я. Гроссул, Г. С. Итенберг, В. А. Твардовская и др.: монография. М.: Прогресс – Традиция, 2000. 439 с.
35. Медушевский А. Н. Опыт Великих реформ. URL: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2003/9/medush.html>. (дата звернення: 01.09.2017).
36. Реформы в России. С древнейших времен до конца XX в.: в 4 т. Т. 3. Вторая половина XIX – начало XX в. / отв. ред. В. В. Шелохаев. М.: Полит. энцикл., 2016. 765 с.
37. Писарькова Л. Ф. Развитие местного самоуправления в России до Великих реформ: обычай, повинность, право // Отечественная история. 2001. № 3. С. 25–39.
38. Дунаева Н. В. Между сословной и гражданской свободой: эволюция правосубъектности свободных сельских обывателей Российской империи: монография. СПб.: СЗАГС, 2010. 472 с.
39. Журналы и мемории общего собрания Государственного совета по крестьянскому делу: с 28 января по 14 марта 1861 г. Пг.: гос. тип., 1915. 399 с.
40. Кушко А., Таки В., Гром О. Бессарабия в составе Российской империи (1812–1917). М.: Новое лит. обозрен., 2012. 400 с.
41. Верховцева И. Г., Луньова О.К. Українське Придунав'я: етносоціокультурний ландшафт // Регіональна історія України: зб. наук. ст. Вип. 10.: До 80-річчя Інституту історії України НАН України. К.: Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2016. С. 251–278.
42. Гроссул Я. Реформы в Дунайских княжествах и Россия (20–30 годы XIX века). М.: Наука, 1966. 408 с.
43. Анцупов И. А. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. (1812–1870-е гг.). Кишинев: Карта молдовеняскэ, 1966. 262 с.
44. Ружицкая И. В. Просвещенная бюрократия (1800–1860-е гг.). М.: ИРИ РАН, 2009. 340 с.
45. Таки В. Историческая память и конструирование региона после присоединения к империи: особая форма правления в Бессарабии в 1818–1828 гг. // Ab Imperio. 2004. № 3. С. 145–174.
46. Катков М. А. Роль уездных предводителей дворянства в государственном управлении России. К вопросу о реформе уездного управления. М.: печатня А. И. Снегиревой, 1914. 70 с.
47. Российский государственный исторический архив. Ф. 1180. Оп. XV. Д. 144. 48.

Гроссул Я. Крестьяне Бессарабии (1812–1861 гг.). Кишинев: Госиздат Молдавии, 1956. 399 с. 49. 6739. – Января 24. Высочайше утвержденное положение о царанах или свободных земледельцах Бессарабской области // ПСЗРИ–2. Т. IX. Отд. I. 1834. От № 6685–7379. СПб.: тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1835. С. 75–81. 50. История Румынии / И. Болован, И.-А. Поп (кординаторы) и др.; пер. с рум. М.: изд. «Весь мир», 2005. 680 с. 51. Латышев С. Волость // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб.: типо-литогр. И. А. Ефрона, 1892. Т. VII.: Волапок – Выговские. С. 93–98. 52. 19881. – Марта 27. Высочайше утвержденные правила, определяющие взаимные обязанности Бессарабских владельцев земель и живущих на оных царан, когда между ними не заключено добровольных условий // ПСЗРИ–2. Т. XXI. Отд. I. 1846. От № 19569–20186. СПб.: тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1847. – С. 404–410.; 20987. – Марта 10. Именной, объявленный генералом от кавалерии графом Левашовым. – О правах состояния жителей Бессарабской области // ПСЗРИ–2. Т. XXI. Отд. I. 1847. От № 20768–21843. СПб.: тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1848. С. 190–197.; 25634. – Октября 15. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. – О порядке обложения царан податью, при переходе их в другие места жительства не со всеми членами своего семейства // ПСЗРИ–2. Т. XXVI. Отд. II. 1851. От № 25594–25869. СПб.: тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1852. С. 34–35. 53. Шатковская Т. В. Принцип уравнительности в системе землераспределительных отношений российских крестьян второй половины XIX в. // Актуальные проблемы аграрной истории Восточной Европы: историография; методы исследования и методология; опыт и перспективы. XXXI сессия Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы: тез. док. и сообщ. Вологда, 23–26 сентября 2008 г. М.: Ин-т славяновед. РАН, 2008. – С. 81–82. 54. Круговая порука // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб.: типо-литогр. И. А. Ефрона, 1895. Т. XVI-A: Коялович – Кулон. С. 836–839. 55. 10834. – Декабря 26. Высочайше утвержденное Министерство Государственных Имуществ. – Именной указ, данный Сенату // ПСЗРИ–2. Т. XII. 1837. Ч. 2. От № 10632–10854 и доп. СПб.: тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1838. С. 1041–1042. 56. 11189. – Апреля 30. Высочайше утвержденный проект учреждения о управлении государственными имуществами в губерниях // ПСЗРИ–2. Т. XIII. Отд. I. 1838. От № 10855–11376. – СПб.: тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1839. С. 405–654. 57. Кованько П. Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения (Выкупная операция: 1861 г. – 1907 г.): [Дис.]. К.: тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. 484 с. 58. Ольховский Г. Значение реформы императора Александра II по освобождению крестьян от крепостной зависимости. Холм: типо-литогр. Вайнштейнов, 1911. 40 с. 59. Корф С. А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. СПб.: тип. Тренке и Фюсно, 1906. 720 с. 60. Реент О. П. Великая реформа 1861 г.: взгляд из XXI столетия // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XVIII. Приурочений Великій реформі 1861 р. К.: Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2011. С. 7–24. 61. Безобразов В. П. 1862. Мировые посреднические учреждения // Государство и общество: Управление, самоуправление и судебная власть: Статьи В. П. Безобразова. СПб.: тип. В. Безобразова и К°, 1882. С. 331–366. 62. Васильчиков А. И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Князя А. Васильчикова: в 3 т. Т. 1. СПб.: тип. Г. Мюллера, 1869. 352 с. 63. Васильчиков А. И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Князя А. Васильчикова: в 3 т. Т. 2. СПб.: тип. Э. Праца, 1870. 477 с. 64. Князьков С. А. Граф П. Д. Киселев и реформа государственных крестьян / Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: Юбилейное изд.: в 6 т. М.: т-во И. Д. Сытина, 1911. Т. 2. С. 209–233. 65. Медушевский А. Н. Российская империя в сравнительном освещении. Власть и собственность в абсолютистском государстве // Российская империя: от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политической и экономической истории. М.: Рус. панорама, 2011. С. 759–851. 66. Семенов-Тянь-Шанский П. П. Мемуары П. П. Семенова-Тянь-Шанского. Эпоха освобождения крестьян в России (1857–1861 гг.) в воспоминаниях бывшего члена-эксперта и заведывавшего делами Редакционных Комиссий. Т. 4. Пг.: изд. семьи, 1916. 661 с. 67. Самарин Ю. Ф. Объяснительная записка к проектам Положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости // Сочинения Ю. Ф. Самарина: в 12 т. Т. 4.: Крестьянское дело с июня 1859 по апрель 1864 года. М.: т-во тип. А. И. Мамонтова, 1911. С. 248–261. 68. Дружинин Н. М. Крестьянская община в оценке А. Гакстгаузена и его русских современников // Ежегодник германской истории. 1968. Вып. 1. М.: Наука, 1969. С. 28–53. 69. Витте С. Ю. Записка по крестьянскому делу председателя Высочайше учрежденного особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С. Ю. Витте. СПб.: тип. В. Ф. Киршбаума, 1904. 106 с. 70. Мануилов А. А. Реформа 19 февраля и общинное землевладение // Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: Юбилейное изд.: в 6 т. Т. 6. М.: т-во И. Д. Сытина, 1911. С. 54–103. 71. Григорьев В. А. Эволюция местного самоуправления. Отечественная и зарубежная практика: монография. К.: Истина, 2005. 424 с. 72. Морозова Е. Н. История формирования концепции земской реформы: «Соображения по проекту о земских учреждениях» Н. А. Милютина // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения. 2015. № 15. Вып. 2. С. 26–32. 73. Кавелин К. Д. Записка об освобождении крестьян в России // Собрание сочинений К. Д. Кавелина: в 4 т. – Т. 2.: Публицистика: [разсуждения, статьи и заметки К. Д. Кавелина]. СПб.: тип. М. М. Стасюлевича, 1898. С. 9–87. 74. Кавелин К. Д. Мысли об уничтожении крепостного состояния в России // Собрание сочинений К. Д. Кавелина: в 4 т. Т. 2.: Публицистика: [разсуждения, статьи и заметки К. Д. Кавелина]. СПб.: тип. М. М. Стасюлевича, 1898. С. 87–102. 75. Кавелин К. Д. Разговор с социалистом-революционером (Gespräch mit einem Revolutionär). Berlin: V. Behr's Buchhandlung, 1880. 52 с. 76. Помещичьи проекты отмены крепостного права: проект М. П. Позена //

Конец крепостничества в России (документы, письма, мемуары, статьи) / сост., общ ред., вст. ст. и коммен. В. А. Федорова. М.: изд. МГУ, 1994. 92–95. 77. Лакиер А. Б. О вотчинах и поместьях. СПб.: тип. кн. маг. П. Крашенинникова и комп., 1848. 230 с.; Морозов А. Г. Оброк Ростовских крестьян в конце XVIII – начале XIX века (по материалам вотчинных архивов Орловых, Голицыных, Паниных). URL: <http://admin.rostmuseum.ru/Upload/934d1df9a6d54fce876d9a5947363a8b.pdf>. (дата звернення: 01.09.2017). 78. Уланов В. Я. Ход и исход крестьянской реформы // Великая реформа: 19 февраля 1861–1911: сб. ст. А. И. Яковлева, В. И. Семевского, В. Я. Уланова, В. Е. Чехихина-Ветринского. М.: Образование, 1911. С. 93–147. 79. Самарин Ю. Ф. Труды по составлению проекта о крестьянах в Редакционных комиссиях с 3 июня 1859 г. по 10 октября 1860 года // Сочинения Ю. Ф. Самарина: в 12 т. Т. 4.: Крестьянское дело с июня 1859 по апрель 1864 года. М.: т-во тип. А. И. Мамонтова, 1911. С. 3–261. 80. Положение о выкупе крестьянами, вышедшими из крепостной зависимости, их усадебной оседлости и о содействии правительства к приобретению сими крестьянами в собственность полевых угодий // Положения о сельском состоянии. Особое приложение к тому IX Законов о состояниях. Издание 1876 г. СПб.: гос. тип., 1876. С. 67–142. 81. Витте С. Ю. Воспоминания: в 3 т. Т. 2.: 1894 – октябрь 1905: Царствование Николая II. М.; Таллин: АО «Скиф Алекс», 1994. 576 с. 82. Столыпин Д. А. О несовместимости общинной формы с нормальным сельским самоуправлением [Оттиск из журнала «Русский Вестник»]. [М.]: б. и., б. г. 8 с. 83. Китанина Т. М. Несколько соображений по поводу отмены крепостного права 19 февраля 1861 года // Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского университета. 2012. Вып. № 9. С. 72–78. 84. Вормс А. Э. Положения 19 февраля // Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: Юбилейное изд.: в 6 т. Т. 6. М.: т-во И. Д. Сытина, 1911. С. 1–53. 85. Карбалевич Н. М. Талака як мадэль традыцыйнага грамадскага дзеяння беларускіх сялян (другая палава XIX – пачатак XX ст.) // Веснік БДУ. Сер. 3. 2014. № 1. С. 14–17.; Тарнавський Р. Толока під час будівництва в громадському побуті українських селян (друга половина XIX – перша половина XX ст.) // Народознавчі зошити. 2012. № 6. С. 995–1009.; Верховцева І. Г. Станове самоврядування та самопоміч селян в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти: матер. міжн. наук.-пр. конф. (Херсон, 17–18 квітня 2015 р.). Херсон: Гельветика, 2015. С. 27–30. 86. Шумилов М. М. Местное управление и центральная власть в России в 50-х – начале 80-х гг. XIX века. М.: Прометей, 1991. 218 с. 87. Тур К. И. Голос жизни о крестьянском неустройстве (по поводу работ учрежденной при Министерстве внутренних дел Комиссии по пересмотру крестьянского законодательства). СПб.: тип. Д. В. Чичинадзе, 1898. 175 с. 88. Семенов-Тянь-Шанский П. П. Мемуары П. П. Семенова-Тянь-Шанского. Эпоха освобождения крестьян в России (1857–861 гг.) в воспоминаниях бывшего члена-эксперта и заведывавшего делами Редакционных Комиссий. Т. 3. Пг.: изд. семьи, 1915. 444 с. 89. Семенов Н. П. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II. О будущем крестьянского сословия в России. СПб.: Гос. тип., 1896. 63 с. 90. Губарев Д. Н. Что народу нужно? Штуттгарт: тип. «Гуттенберг» (К. Грюнингера), 1881. 358 с.; Мотин С. В., Хакимов С. Х. Записка Самарского губернатора Г. С. Аксакова о крестьянском самоуправлении от 15 января 1868 года // Пробелы в российском законодательстве. 2015. № 1. С. 63–70; Верховцева І. Г. «Деспотизм поміщика замінений деспотизмом общини»: П. О. Валуєв про селянське самоврядування першого десятиріччя функціонування // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. пр. К.: ВІР УАН, 2013. Вип. 76 (№ 9). С. 48–50.; Верховцева І. Г. «Порадившись між собою, одноголосно приговорили...»: практика проведення сходів і становлення правосвідомості та самоврядування селян в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького університету. Вип. 45. Т. 1. Запоріжжя: вид. ЗНУ, 2016. С. 103–108. 91. Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. СПб.: тип. В. Киршбаума, 1897. 441 с.

References

1. About this look: Kostina A. V. Traditsionnaya kul'tura: k probleme opredeleniya ponyatiya [Traditional culture: to the problem of determination of concept]. Electronic magazine is «Knowledge. Understanding. Ability». 2009. Vol. 4. (In Russ.) Available at: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/Kostina/>; Zimoglyad V. Ya. Mistseve samovryaduvannya yak fenomen kul'turi [Local government as a cultural phenomenon]. Bulletin of the National University «Legal Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise». Ser.: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology. 2013. Vol. 2. pp. 250–260.; Fedorinov V.E., Vonsovich C.G. Kontsept lokal'noi demokratii v tranzitologicheskoi paradigme [The concept of local democracy in the transitional paradigm]. Bulletin of Voronezh State University. Ser.: History. Political science. Sociology. 2013. Vol. 2. pp. 73–80.; Kruglashov A. Ukrainskaya mestnaya demokratiya: ot sovetского naslediya k evropeiskoi modeli [Ukrainian Local Democracy: from the Soviet Legacy to the European Model]. Eastern Review. 2016. Vol. 6. pp. 25–38. 2. Zakharova L.G. Vospominaniya general-fel'dmarshala Dmitriya Alekseevicha Milyutina [Memories of General-Field Marshal Dmitry Alekseevich Milyutin]. National history. 2000. Vol. 5. pp. 114–117. 3. Semennikova L.I. Rossiya v mirovom soobshchestve tsivilizatsii [Russia in the world community of civilizations]. Moscow, 2005. 752 p. 4. Pushkarev S.G. Ocherki istorii krest'yanskogo samoupravleniya v Rossii [Essays on the history of peasant self-government in Russia]. Praga, 1924. 43 p. 5. Svod zakonov Rossiiskoi imperii, poveleniem gosudarya imperatora Nikolaya Pavlovicha sostavlennyyi. Uchrezhdeniya. Svod uchrezhdenii gosudarstvennykh i gubernskikh. Izdanie 1842 g. Part II. Uchrezhdeniya gubernskie [Code of laws of the Russian Empire, by the order of the Emperor Nicholas Pavlovich made. Institutions.

Code of institutions of state and provincial. Edition of 1842: Part II: Provincial Institutions]. Sankt-Petersburg, 1842. 588 p. 6. Druzhinin N.M. Gosudarstvennye krest'iane i reforma P. D. Kiseleva [State peasants and the reform of P.D. Kiselev]. Vol. 1. Moscow; Leningrad, 1946. 635 p. 7. Verkhovtseva I.G. Krest'yanskoe samoupravlenie v Bessarabii (seredina – vtoraya polovina XX v.) [Peasant self-government in Bessarabia (mid-second half of the nineteenth century)]. Gosudarstvennaya vlast' i krest'yanstvo v XIX – nachale XX veka: sb. st. Kolonna, 2013. pp. 35–40. 8. 36657. Fevralya 19. Vysochaishe utverzhdennoe Obshchee Polozhenie o krest'yanakh, vyshedshikh iz krepostnoi zavisimosti [February 19. Highest approved General Provisions on peasants who have left serfdom]. PSZRI–2. Vol. XXXVI. Part I. Sankt-Petersburg, 1863. pp. 141–169. 9. Khristoforov I.A. Sud'ba reformy: Russkoe krest'yanstvo v pravitel'stvennoi politike do i posle otmeny krepostnogo prava (1830–1890-e gg.) [The fate of reform: The Russian peasantry in government policy before and after the abolition of serfdom (1830–1890's)]. Moscow, 2011. 368 p. 10. Skrebitskii A. Krest'yanskoe delo v tsarstvovanie imperatora Aleksandra II: Materialy dlya istorii osvobozhdeniya krest'yan [Peasant business in the reign of Emperor Alexander II: Materials for the history of the emancipation of peasants]. Vol. 1. Bonn-on-Reyn, 1862. 968 p. 11. Skrebitskii A. Krest'yanskoe delo v tsarstvovanie imperatora Aleksandra II: Materialy dlya istorii osvobozhdeniya krest'yan [Peasant business in the reign of Emperor Alexander II: Materials for the history of the emancipation of peasants]. Vol. 4. Bonn-on-Reyn, 1868. 1263 p. 12. Ivanyukov I. Padenie krepostnogo prava v Rossii [The fall of serfdom in Russia]. Sankt-Petersburg, 1882. 400 p. 13. Milyukov P. Krest'iane [The peasants]. Entsiklopedicheskii slovar' Brokgauza i Efrona. Sankt-Petersburg, 1895. Vol. XVI-A. pp. 675–714. 14. Mal'yutin D.P. Oshibki, sdelannye pri sostavlenii Polozheniya o krest'yanakh 19 fevralya 1861 g. i ikh posledstviya [Errors made in the drafting of the Regulations on the Peasants on February 19, 1861 and their Consequences]. Sankt-Petersburg, 1895. 70 p. 15. Strakhovskii I.M. Krest'yanskii vopros v zakonodatel'stve i v zakonodatel'nykh komissiyakh posle 1861 goda [The peasant question in the legislation and in the legislative commissions after 1861]. Krest'yanskii stroi. Vol. 1. Sankt-Petersburg, 1905. pp. 371–455. 16. Strakhovskii I.M. Krest'yanskie prava i uchrezhdeniya [Peasant rights and institutions]. Sankt-Petersburg, 1904. 256 p. 17. Lyashchenko P.I. Poslednii sekretnyi komitet po krest'yanskomu delu. 3 yanvarya 1857 g. – 16 fevralya 1858 g.: (po materialam arkhiva Gosudarstvennogo soveta) [The last secret committee on peasant business. January 3, 1857 – February 16, 1858: (according to the materials of the archive of the State Council)]. Sankt-Petersburg, 1911. 56 p. 18. Kornilov A.A. Ocherki po istorii obshchestvennogo dvizheniya i krest'yanskogo dela v Rossii [Essays on the history of social movement and peasant affairs in Russia]. Sankt-Petersburg, 1905. 473 p. 19. Osvobozhdenie krest'yan: deyateli reformy: sbornik statei [Liberation of peasants: figures of reform: collection of reasons]. Moscow, 1911. 343 p. 20. Dzhivilegov A.K. Nikolai Alekseevich Milyutin [Nikolai Alekseevich Milyutin]. Velikaya reforma: [19 fevralya 1861–1911]: russkoe obshchestvo i krest'yanskii vopros v proshlom i nastoyashchem. Vol. 5. Moscow, 1911. pp. 68–87. 21. Fausek V.A. Velikii grazhdanin Aleksandr Ivanovich Gertsen i ego rol' v dele osvobozhdeniya krest'yan [Great citizen Alexander Ivanovich Herzen and his role in the liberation of peasants]. Kharkiv, 1911. 23 p. 22. Zaionchkovskii P.A. Otmena krepostnogo prava v Rossii [The abolition of serfdom in Russia]. Moscow, 1954. 290 p. 23. Tsagolov N.A. Teoriya i programma dvoryanskogo liberalizma v rabotakh K. D. Kavelina [The theory and program of noble liberalism in the works of K. D. Kavelin]. Moscow, 1958. Vol. 1. pp. 409–417. 24. Zakharova L.G. Samoderzhavie i otmena krepostnogo prava v Rossii. 1856–1861 [Autocracy and the abolition of serfdom in Russia. 1856–1861]. Moscow, 1984. 254 p. 25. Yanovskii A.D. Tverskie liberaly i programma otmeny krepostnogo prava Sekret'nogo komiteta 1857 goda [Tver liberals and the program of abolition of serfdom of the Secret Committee of 1857]. Gosudarstvennyi stroi i politiko-pravovye idei Rossii vtoroi poloviny XIX stoletiya: mezhvuzovskii sbornik nauchnykh trudov. Voronezh, 1987. pp. 34–45. 26. Dudzinskaya E.A. Evolyutsiya slavyanofil'skikh vzglyadov na poreformennuyu obshchinu [Evolution of Slavophile views on the post-reform community]. История СССР. 1990. Vol. 3. pp. 41–54. 27. Mal'yutina O.K. K. D. Kavelin pro liberal'nu modernizatsiyu Rosiyi: author's abstract. dis. PhD. hist. sci. nauk [K. D. Kavelin on the liberal modernization of Russia: author's abstract. dis. PhD. hist. sci. nauk]. Kharkiv, 2002. 16 p. 28. Zinchenko O.V. B. M. Chycherin v liberal'nomu rusi Rosiyi (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): author's abstract. dis. PhD. hist. sci. nauk [B. M. Chicherin in the liberal movement of Russia (the second half of the nineteenth and early twentieth centuries): author's abstract. dis. PhD. hist. sci. nauk]. Kharkiv, 2002. 16 p. 29. Oros I.I. Istorichnii dosvid i osnovni idei pro sistemu selyans'kogo gromads'kogo upravlinnya u protsesi pidgotovki selyans'koï reformi 1861 r. [Historical experience and basic ideas about the system of peasant public administration in the process of preparing the peasant reform of 1861]. Actual problems of public administration. 2010. Vol. 1. pp. 251–259. 30. Barvinok O.V. Shlyakhhta Podillya v pidgotovtsi selyans'koï reformi 1861 r. u dzerkali memuariv Tadeusha Bobrovs'kogo [The nobility of Podillya in the preparation of the peasant reform of 1861 in the mirror of the memoirs of Tadeusz Bobrowski]. Scientific notes [Vinnytsia State Pedagogical University named after Mikhail Kotsiubynsky]. Ser.: History. 2011. Prod. 19. pp. 280–283. 31. Nuzhnyi S.S. Pravove polozhennya kolishnikh derzhavnikh selyan ukrains'kikh gubernii Rosiis'koï imperii u poreformenu dobu [The legal status of former state peasants of the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the post-reform period]. Jurisprudence Journal of the Donetsk University. 2013. Vol. 2. pp. 229–235. 32. Koval'chenko I.D. Konservatizm, liberalizm i radikalizm v Rossii v period podgotovki krest'yanskoi reformy 1861 goda [Conservatism, Liberalism and Radicalism in Russia during the Preparation of the Peasant Reform of 1861]. National history. 1994. Vol. 2. pp. 3–18. 33. Ushakov N.M. Krest'yanskii vopros v politike samoderzhaviya Rossii v XX – nachale XX veka [The peasant question in the policy of the autocracy of Russia in the nineteenth and early twentieth centuries]. Astrakhan', 1994. 168 p. 34. Russkii konservatizm XIX stoletiya. Ideologiya i praktika [Russian conservatism of the XIX century. Ideology and Practice]. Moscow, 2000. 439 p. 35. Medushevskii

A. N. Opyt Velikikh reform [The experience of the Great Reforms] (In Russ.) Available at: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2003/9/medush.html>. 36. Reformy v Rossii. S drevneishikh vremen do kontsa XX v. [Reforms in Russia. From ancient times to the end of the twentieth century]. Vol. 3. Moscow, 2016. 765 p. 37. Pisar'kova L.F. Razvitie mestnogo samoupravleniya v Rossii do Velikikh reform: obychai, povinnost', pravo [Development of local self-government in Russia before the Great Reforms: custom, duty, law]. National history. 2001. Vol. 3. pp. 25–39. 38. Dunaeva N.V. Mezhdru soslovnoi i grazhdanskoj svobodoi: evolyutsiya pravosub'ektnosti svobodnykh sel'skikh obyvatel' Rossijskoj imperii [Between class and civil freedom: the evolution of the legal personality of free rural inhabitants of the Russian Empire]. Sankt-Petersburg, 2010. 472 p. 39. Zhurnaly i memorii obshchego sobraniya Gosudarstvennogo soveta po krest'yanskomu delu: s 28 yanvarya po 14 marta 1861 g. [Magazines and memorials of the general meeting of the State Council for Peasant Affairs: from January 28 to March 14, 1861]. Pterodrad, 1915. 399 p. 40. Kushko A., Taki V., Grom O. Bessarabiya v sostave Rossijskoj imperii (1812–1917) [Bessarabia in the Russian Empire (1812–1917)]. Moscow, 2012. 400 p. 41. Verkhovtseva I.G., Lun'ova O.K. Ukrayins'ke Prydunav'ya: etnosotsiokul'turnyy landshaft [Ukrainian Danube: ethno-sociocultural landscape]. Rehional'na istoriya Ukrayiny: zbirnyk naukovuh statei. Prod. 10. Kyiv, 2016. pp. 251–278. 42. Grossul Ya. Reformy v Dunaiskikh knyazhestvakh i Rossiya (20–30 gody XX veka) [Reforms in the Danube Principalities and Russia (20–30 years of the XIX century)]. Moscow, 1966. 408 p. 43. Antsupov I.A. Gosudarstvennaya derevnya Bessarabii v XIX v. (1812–1870-e gg.) [State village of Bessarabia in the XIX century (1812–1870)]. Kyshinyov, 1966. 262 p. 44. Ruzhitskaya I.V. Prosveshchennaya byurokratiya (1800–1860-e gg.) [Enlightened bureaucracy (1800–1860)]. Moscow, 2009. 340 p. 45. Taki V. Istoricheskaya pamyat' i konstruirovaniye regiona posle prisoedineniya k imperii: osobaya forma pravleniya v Bessarabii v 1818–1828 gg. [Historical memory and construction of the region after joining the empire: a special form of government in Bessarabia in 1818–1828]. Ab Imperio. 2004. Vol. 3. pp. 145–174. 46. Katkov M.A. Rol' uездnykh predvoditelei dvoryanstva v gosudarstvennom upravlenii Rossii. K voprosu o reforme uездnogo upravleniya [The role of the district leaders of the nobility in the government of Russia. On the question of the reform of the county government]. Moscow, 1914. 70 p. 47. Russian State Historical Archives. F. 1180. Ser. XV. Un. 144. 48. Grossul Ya. Krest'yane Bessarabii (1812–1861 gg.) [Peasants of Bessarabia (1812–1861)]. Kyshinyov, 1956. 399 p. 49. 6739. Yanvarya 24. Vysochaishe utverzhdennoe polozhenie o tsaranakh ili svobodnykh zemledel'tsakh Bessarabskoj oblasti [January 24. Highest approved provision on the scratches or free farmers of the Bessarabian region]. PSZRI–2. Vol. IX. Part I. Sankt-Petersburg, 1835. pp. 75–81. 50. Istoriya Rumynii [History of Rumania]. Moscow, 2005. 680 p. 51. Latyshev S. Volost' [Volost']. Entsiklopedicheskii slovar'. Izd. F. A. Brokgauz, I. A. Efron. Sankt-Petersburg, 1892. Vol. VII. pp. 93–98. 52. 19881. Marta 27. Vysochaishe utverzhdennyye pravila, opredelyayushchie vzaimnyye obyazannosti Bessarabskikh vladel'tsev zemel' i zhivushchikh na onykh tsaran, kogda mezhdru nimi ne zaklyucheno dobrovol'nykh ruslovii [March 27. Highest approved rules that determine the mutual responsibilities of the Bessarabian landowners and those living on them tsarans, when there are no voluntary conditions between them]. PSZRI–2. Vol. XXI. Part I. Sankt-Petersburg, 1847. pp. 404–410.; 20987. Marta 10. Imennyi, ob'yavlenyi generalom ot kavalerii grafom Levashovym. O pravakh sostoyaniya zhitelei Bessarabskoj oblasti [March 10. Named, announced by the general from the cavalry, Count Levashov. On the rights of the citizens of Bessarabia]. PSZRI–2. Vol. XXI. Part I. Sankt-Petersburg, 1848. pp. 190–197.; 25634. Oktyabrya 15. Vysochaishe utverzhdennoe mnenie Gosudarstvennogo Soveta. O poryadke oblozheniya tsaran podat'yu, pri perekhode ikh v drugie mesta zhitel'stva ne so vsemi chlenami svoego semeistva [The highest approved opinion of the State Council. On the procedure for taxation of tsar's to pay, when they are transferred to other places of residence, not with all members of their family]. PSZRI–2. Vol. XXVI. Part II. Sankt-Petersburg, 1852. pp. 34–35. 53. Shatkovskaya T.V. Printsip uravnitel'nosti v sisteme zemleraspredelitel'nykh otnoshenii rossijskikh krest'yan vtoroi poloviny XIX v. [The principle of equalization in the system of land distribution relations of Russian peasants in the second half of the 19th century]. Aktual'nye problemy agrarnoi istorii Vostochnoi Evropy: istoriografiya; metody issledovaniya i metodologiya; opyt i perspektivy. XXXI sessiya Simpoziuma po agrarnoi istorii Vostochnoi Evropy: tezisy dokladov i soobshcheniy Moscow, 2008. pp. 81–82. 54. Krugovaya poruka [Circumstance]. Entsiklopedicheskii slovar'. Izd. F. A. Brokgauz, I. A. Efron. Sankt-Petersburg, 1895. Vol. XVI-A. pp. 836–839. 55. 10834. Dekabrya 26. Vysochaishe utverzhdennoe Ministerstvo Gosudarstvennykh Imushchestv. Imennoi ukaz, dannyi Senatu [The highest approved Ministry of State Property. A proper decree given to the Senate]. PSZRI–2. Vol. XII. Part 2. Sankt-Petersburg, 1838. pp. 1041–1042. 56. 11189. Aprelya 30. Vysochaishe utverzhdennyyi proekt uchrezhdeniya o upravlenii gosudarstvennymi imushchestvami v guberniyakh [April 30. Highest approved project of the institution on the management of state property in the provinces]. PSZRI–2. Vol. XIII. Part I. Sankt-Petersburg, 1839. pp. 405–654. 57. Kovan'ko P.L. Reforma 19 fevralya 1861 goda i ee posledstviya s finansovoi tochki zreniya (Vykupnaya operatsiya: 1861 g. – 1907 g.): [Dis.] [The reform of February 19, 1861 and its consequences from a financial point of view (Redemption operation: 1861–1907)]. Kiev, 1914. 484 p. 58. Ol'khoskii G. Znachenie reformy imperatora Aleksandra II po osvobozhdeniyu krest'yan ot krepostnoi zavisimosti [The significance of the reform of Emperor Alexander II on the liberation of peasants from serfdom]. Kholm, 1911. 40 p. 59. Korf S.A. Dvoryanstvo i ego soslovnoe upravlenie za stoletie 1762–1855 godov [The nobility and its estate management for the century 1762–1855]. Sankt-Petersburg, 1906. 720 p. 60. Reyent O.P. Velyka reforma 1861 r.: pohlyad iz XX stolittiya [The Great Reform of 1861: A View from the 21 Century]. Problems of the history of Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries. Prod. XVIII. Kyiv, 2011. pp. 7–24. 61. Bezobrazov V.P. 1862. Mirovye posrednicheskije uchrezhdeniya [1862. World Agencies]. Gosudarstvo i obshchestvo: Upravlenie, samoupravlenie i sudebnaya vlast': Stat'i V. P. Bezobrazova. Sankt-

Petersburg, 1882. pp. 331–366. 62. Vasil'chikov A.I. O samoupravlenii. Sravnitel'nyi obzor russkikh i inostrannykh zemskikh i obshchestvennykh uchrezhdenii. Knyazya A. Vasil'chikova [About self-management. A comparative survey of Russian and foreign zemstvo and public institutions. Prince A. Vasilchikova]. Vol. 1. Sankt-Petersburg, 1869. 352 p. 63. Vasil'chikov A.I. O samoupravlenii. Sravnitel'nyi obzor russkikh i inostrannykh zemskikh i obshchestvennykh uchrezhdenii. Knyazya A. Vasil'chikova [About self-management. A comparative survey of Russian and foreign zemstvo and public institutions. Prince A. Vasilchikova]. Vol. 2. Sankt-Petersburg, 1870. 477 p. 64. Knyaz'kov S.A. Graf P. D. Kiselev i reforma gosudarstvennykh krest'yan [Count P. D. Kiselev and the reform of state peasants]. Velikaya reforma: [19 fevralya 1861–1911]: russkoe obshchestvo i krest'yanskii vopros v proshlom i nastoyashchem. Moscow, 1911. Vol. 2. pp. 209–233. 65. Medushevskii A.N. Rossiiskaya imperiya v sravnitel'nom osveshchenii. Vlast' i sobstvennost' v absolutistskom gosudarstve [The Russian Empire in comparative light. Power and property in the absolutist state]. Rossiiskaya imperiya: ot istokov do nachala XX veka. Ocherki sotsial'no-politicheskoi i ekonomicheskoi istorii. Moscow, 2011. pp. 759–851. 66. Semenov-Tyan-Shanskii P.P. Memuary P. P. Semenov-Tyan-Shanskago. Epokha osvobozhdeniya krest'yan v Rossii (1857–1861 gg.) v vospominaniyakh byvshago chlena-eksperta i zavedyvavshago delami Redaktsionnykh Komissii [Memoirs of P. P. Semenov-Tian-Shanskago. The era of the emancipation of peasants in Russia (1857–1861) In the memoirs of a former member of the expert and in charge of the affairs of the Editorial Commissions]. Petrodrad, 1916. 661 p. 67. Samarin Yu.F. Ob'yasnitel'naya zapiska k proektam Polozhenii o krest'yanakh, vykhodyashchikh iz krepostnoi zavisimosti [Explanatory note to the draft Regulations on Peasants, leaving serfdom]. Sochineniya Yu. F. Samarina. Vol. 4. Moscow, 1911. pp. 248–261. 68. Druzhinin N.M. Krest'yanskaya obshchina v otsenke A. Gakstgauzena i ego russkikh sovremennikov [The peasant community in the assessment of A. Gaxsthausen and his Russian contemporaries]. Yearbook of German History. 1968. Prod. 1. Moscow, 1969. pp. 28–53. 69. Vitte S.Yu. Zapiska po krest'yanskomu delu predsedatelya Vysochaishe uchrezhdennoho osobogo soveshchaniya o nuzhdakh sel'skokhozyaistvennoi promyshlennosti stats-sekretarya S. Yu. Vitte [A note on the peasant affair of the Chairman of the Highest Special Meeting on the Needs of the Agricultural Industry of State Secretary S. Yu. Witte]. Sankt-Petersburg, 1904. 106 p. 70. Manuilov A. A. Reforma 19 fevralya i obshchinnoe zemlevladienie [February 19 reform and communal land tenure]. Velikaya reforma: [19 fevralya 1861–1911]: russkoe obshchestvo i krest'yanskii vopros v proshlom i nastoyashchem. Vol. 6. Moscow, 1911. pp. 54–103. 71. Grigor'ev V.A. Evolyutsiya mestnogo samoupravleniya. Otechestvennaya i zarubezhnaya praktika [Evolution of local government. Domestic and foreign practice]. Kyiv, 2005. 424 p. 72. Morozova E.N. Istoriya formirovaniya kontseptsii zemskoi reformy: «Soobrazheniya po proektu o zemskikh uchrezhdeniyakh» N. A. Milyutina [The history of the formation of the concept of zemstvo reform: «Considerations for the project on zemstvo institutions» N.A. Milyutin]. Proceedings of the Saratov University. New episode. Ser.: History. International relationships. 2015. Vol. 15. Prod. 2. pp. 26–32. 73. Kavelin K. D. Zapiska ob osvobozhdenii krest'yan v Rossii [A note on the emancipation of peasants in Russia]. Sobranie sochinenii K. D. Kavelina. Vol. 2. Sankt-Petersburg, 1898. pp. 9–87. 74. Kavelin K. D. Mysli ob unichtozhenii krepostnogo sostoyaniya v Rossii [Thoughts on the destruction of serfdom in Russia]. Sobranie sochinenii K. D. Kavelina. Vol. 2. Sankt-Petersburg, 1898. pp. 87–102. 75. Kavelin K. D. Razgovor s sotsialistom-revolutsionerom (Gespräch mit einem Revolutuonär) [Conversation with the Socialist-Revolutionary]. Berlin, 1880. 52 p. 76. Pomeshchich'i proekty otmeny krepostnogo prava: proekt M. P. Pozena [The landlord drafts of the abolition of serfdom: the project of M.P. Posen]. Konets krepostnichestva v Rossii (dokumenty, pis'ma, memuary, stat'i). Moscow, 1994. pp. 92–95. 77. Lakier A.B. O votchinakh i pomest'yakh [About patrimonies and manors]. Sankt-Petersburg, 1848. 230 p.; Morozov A.G. Obrok Rostovskikh krest'yan v kontse XVIII – nachale KhKh veka (po materialam votchinnykh arkhivov Orlovnykh, Golitsinykh, Paninykh) [Obrok of the Rostov peasants in the end XVIII – beginning of XIX century (on materials of patrimonial archives of Orlovs, Golitzins, Panins)]. (In Russ.) Available at: <http://admin.rostmuseum.ru/Upload/934d1df9a6d54fce876d9a5947363a8b.pdf>. 78. Ulanov V.Ya. Khod i iskhod krest'yanskoi reformy [The course and outcome of the peasant reform]. Velikaya reforma: [19 fevralya 1861–1911]: sbornik statei. Moscow, 1911. pp. 93–147. 79. Samarin Yu.F. Trudy po sostavleniyu proekta o krest'yanakh v Redaktsionnykh komissiyakh s 3 iyunya 1859 g. po 10 oktyabrya 1860 goda [Works on drafting a draft on peasants in the Drafting Commissions from June 3, 1859 to October 10, 1860]. Sochineniya Yu. F. Samarina. Vol. 4. Moscow, 1911. pp. 3–261. 80. Polozhenie o vykupe krest'yanami, vyshedshimi iz krepostnoi zavisimosti, ikh usadebnoi osedlosti i o sodeistvii pravitel'stva k priobreteniyu simi krest'yanami v sobstvennost' polevykh ugodii [Regulations on the repayment of peasants who left serfdom, their homesteady pale settlement and about the government's assistance in acquiring these peasants into the ownership of field lands]. Polozheniya o sel'skom sostoyanii. Osoboe prilozhenie k tomu IX Zakonov o sostoyaniyakh. Izdanie 1876 g. Sankt-Petersburg, 1876. pp. 67–142. 81. Vitte S.Yu. Vospominaniya [Memories]. Vol. 2. Moscow; Tallin, 1994. 576 p. 82. Stolypin D.A. O nesovmestimosti obshchinnoi formy s normal'nym sel'skim samoupravleniem [On the incompatibility of the communal form with normal rural self-government]. [Moscow]. 8 p. 83. Kitanina T.M. Neskol'ko soobrazhenii po povodu otmeny krepostnogo prava 19 fevralya 1861 goda [Several considerations on the abolition of serfdom on February 19, 1861]. Proceedings of the Faculty of History of St. Petersburg University. 2012. Prod. 9. pp. 72–78. 84. Vorms A.E. Polozheniya 19 fevralya [The provisions of 19 February]. Velikaya reforma: [19 fevralya 1861–1911]: russkoe obshchestvo i krest'yanskii vopros v proshlom i nastoyashchem. Vol. 6. Moscow, 1911. pp. 1–53. 85. Karbalevich N.M. Talaka yak madel' tradytsynaga gramadskaga dzeyannya belaruskikh selyan (drugaya palava XX – pachatak XX st.) [Cleanup as a model of a traditional public actions of the Belarusian Selanne (second sexual XIX – early XX century.)]. Vesnik BSU. Ser. 3. 2014. Vol. 1. pp. 14–17.; Tarnavs'ky R. Toloka pid chas budivnytstva v

hromads'komu pobuti ukrayins'kykh selyan (druga polovyna XX – persha polovyna XX st.) [Toloka during construction in the public life of Ukrainian peasants (second half of the nineteenth and first half of the twentieth century)]. Cognitive notebooks. 2012. Vol. 6. pp. 995–1009.; Verkhovtseva I.G. Stanove samovyriaduvannya ta samopomich selyan v Rosiys'kii imperiyi (druga polovyna XX – pochatok XX st.) [Self-governance and self-help of peasants in the Russian Empire (second half of the nineteenth and early twentieth centuries)]. Topical issues and problems of modern civilization development: historical, sociological, political science aspects: mater. intern sci. conf. Kherson, 2015. pp. 27–30. 86. Shumilov M.M. Mestnoe upravlenie i tsentral'naya vlast' v Rossii v 50-kh – nachale 80-kh gg. XIX veka [Local government and central government in Russia in the 50's – early 80's. XIX century]. Moscow, 1991. 218 p. 87. Tur K.I. Golos zhizni o krest'yanskom neustroistve [Голос жизни о крестьянском неустройстве (по поводу работ учрежденной при Министерстве внутренних дел Комиссии по пересмотру крестьянского законодательства)]. Sankt-Petersburg, 1898. 175 p. 88. Semenov-Tyan-Shanskii P.P. Memuary P. P. Semanova-Tyan-Shanskago. Epokha osvobozhdeniya krest'yan v Rossii (1857–1861 gg.) v vospominaniyakh byvshago chlena-eksperta i zavedyvavshago delami Redaktsionnykh Komissii [Memoirs of P. P. Semenov-Tian-Shankago. The era of the emancipation of peasants in Russia (1857–1861 gg.) In the memoirs of a former member of the expert and in charge of the affairs of the Editorial Commissions]. Vol. 3. Petrograd, 1915. 444 p. 89. Semenov N.P. Osvobozhdenie krest'yan v tsarstvovanie imperatora Aleksandra II. O budushchem krest'yanskogo sosloviya v Rossii [Liberation of the peasants in the reign of Emperor Alexander II. On the future of the peasant class in Russia]. Sankt-Petersburg, 1896. 63 p. 90. About this look: Hubarev D.N. Chto narodu nuzhno? [What people need]. Stutgard, 1881. 358 p.; Motyn S.V., Khakymov S.Kh. Zapyska Samarskoho gubernatora H. S. Aksakova o krest'yanskom samoupravlenii ot 15 yanvarya 1868 hoda [A note of Samara Governor G. S. Aksakov on peasant self-government of January 15, 1868]. Gaps in Russian legislation. 2015. Vol. 1. pp. 63–70.; Verkhovtseva I.G. «Despotyzm pomishchya zaminenny despotyzmom obshchyny»: P. O. Valuyev pro selyans'ke samovyriaduvannya pershoho desyatyrichchya funktsionuvannya [«Despotism of the landowner replaced by the despotism of the community»: P.O. Valuev about the peasant self-government of the first decade of functioning]. Gilea: Scientific Bulletin. Sciences works collectionю Kyiv, 2013. Prod. 76 (Vol. 9). pp. 48–50.; Verkhovtseva I.G. «Poradyvshys' mizh soboyu, odnoholosno pryhovoryly...»: praktyka provedennya skhodiv i stanovlennya pravosvidomosti ta samovyriaduvannya selyan v Rosiys'kii imperiyi (druga polovyna XX – pochatok XX st.) [«Having deliberated with one another, they were unanimously sentenced ...»: the practice of staging and establishing legal consciousness and self-rule of peasants in the Russian Empire (the second half of the nineteenth and early twentieth centuries)]. Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhya University. 2016. Prod. 45. Vol. 1. pp. 103–108. 19. Brzheskii N. Nedoimochnost' i krugovaya poruka sel'skikh obshchestv: Istoriko-kriticheskiy obzor deistviyushchego zakonodatel'stva, v svyazi s praktikoi krest'yanskogo podatnogo dela [Inadequacy and mutual responsibility of rural societies: Historical and critical review of current legislation, in connection with the practice of peasant taxation]. Sankt-Petersburg, 1897. 441 p.

Iryna Verkhovtseva

THE PEASANT SELF-GOVERNMENT IN THE PLANS OF THE GREAT REFORM EPOCHES: TRADITIONAL AND «INNOVATORY»

The organizational and legal aspects of the development of the peasant reform of 1861 in the part of peasant self-government are analyzed. It is emphasized that the liberal bureaucracy continued the reformist traditions of the first half of the nineteenth century and planned to make peasant self-government the base of modernization of local self-government in the Romanov empire. This determined the estate-territorial character of peasant self-government and its integration into the local administration of the provinces. «Innovative» were the intentions to «integrate» the practice of self-government of traditional Great-Russian «worlds» in the village management system. According to the convictions of the reformers, this should promote the rooting of the principles of egalitarianism in the life of the country's rural societies and exclude the possibility of a social revolution in it. But a significant deterioration in the financial situation at the turn of the 1850's – 1860's led to a significant reduction in reform plans. But a significant deterioration in the financial situation at the turn of the 1850's – 1860's led to a significant reduction in reform plans. The solution of the tasks of development of the village infrastructure was postponed, and the functioning of the peasant self-government is subordinated to the fiscal goals and tasks of implementing the redemption operation. At the same time, the «secular» self-government of the Great Russian peasants became a system-forming factor: the use of mutual guarantee should facilitate the implementation of tax obligations by peasant societies throughout the country. The researcher sums up: «innovative» in post-serf peasant self-government actually promoted the establishment of pre-reform practices of self-government of rural societies. This contradicted the bourgeois-democratic character of the Great Reforms and hampered the modernization of the agrarian relations in the country.

Key words: the Russian Empire, modernization, local government, Great reform of 1861, peasant self-government, parish, rural society.